

Жолдошева Айтурган

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАК ФОРМАЛАРЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК-МОДАЛДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация Бул макалада кыргыз тилиндеги этиштин келер чак формаларынын семантикалык жана модалдык өзгөчөлүктөрү илимий-теориялык, грамматикалык жактан иликтенет. Келер чактын семантикалык мазмуну, жана анын модалдуу компоненттери, ошондой эле контекстке жараша маанилеринин өзгөрүшү талданат. Макалада келер чактын жөнөкөй (анык), болжолдуу жана максаттуу түрлөрүнүн маанилери салыштырмалуу каралып, алардын кыргыз тилиндеги функционалдык ролу талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: этиш, келер чак, семантика, модалдуулук, кыргыз тили.

Жолдошева Айтурган

магистрант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова

СЕМАНТИКО-МОДАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической и грамматической точек зрения исследуются семантические и модальные особенности форм будущего времени глагола в кыргызском языке. Анализируется семантическое содержание будущего времени, его модальные компоненты, а также изменения значений в зависимости от контекста. В статье сравнительно рассматриваются значения простого (определенного), предположительного и целевого видов будущего времени и анализируется их функциональная роль в кыргызском языке.

Ключевые слова. Глагол, будущее время, семантика, модальность, киргизский язык.

Zoldosheva Ayturgan

graduate student Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

THE SEMANTIC-MODAL CHARACTERISTICS OF THE SUBSEQUENT FORMS OF VERBS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Annotation. This article examines the semantic and modal features of the future forms of verbs in Kyrgyz from a theoretical and grammatical point of view. It looks at the future semantic content, and its modal components, and how they change in meaning depending on the context. This article compares the meanings of the following simple (precise), approximate and objective forms and analyzes their functional role in Kyrgyz.

Key words. Verb, future, semantics, fashion, Kyrgyz.

Чак категориясы – этиш сөз түркүмүнүн эң негизги, болгондо да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу категория болуп саналат. Анткени этиш сөздөр кыймыл-аракет же кыймылдык ал-абалды билдирүү менен, кыймыл-аракеттин, окуя, кубулуштун байыркы өткөн чакта же жакынкы өткөн чакта болуп өткөндүгү; дайыма кайталанып турары, учурда да болуп жаткандыгы; келечекте

болорунун күтүлүүсү сыяктуу тилдин мезгилдик алкагынын көп катмарын туюндурат. Дүйнө тилдеринин айрымдарынын грамматикасында үч чакты камтыган чактын түрү атайын термин жана тиешелүү парадигма менен көрсөтүлгөн. Атап айтканда англис тилинде Present Simple, түрк тилинде Geniş Zaman үч чактын кайсы бири менен чектелбеген, туруктуу, кайталануучу кыймыл-аракеттерди билдирүүдө колдонулган чактын түрүн билдирери белгилүү. Мындай чактык маани кыргыз тилинин грамматикасында этиштин чактары, тактап айтканда келер чак, учур чак, өткөн чак деп аталган чактын түрүнүн алкагында каралат. Ошентип, аталган чактын кененирээк функционалдык милдеттерин эске алып, жаңы көз караш менен талдап көрүү зарылдыгы туулат. Бул макалада тилдин мезгилдик алкагынын бир катмары болуп эсептелген чактын бир түрү – этиштин келер чагы каралат. Жогоруда белгилегендей, кыргыз тилинин грамматикалык системасында этиш категориясы өзгөчө маанилүү орунду ээлейт. Этиш аркылуу ар кандай иш-аракеттин убакыттык, аспекттик, модалдык катышы берилет. Келер чак формалары – ушул категориянын маанилүү бөлүгү болуп, иш-аракеттердин келечекте аткарылышын билдирген грамматикалык формаларды камтыйт. Бирок келер чак жөнөкөй убакыттык мааниден тышкары модалдык компоненттерди да сүйлөөчүнүн ниети, ишеним, божомолу жана шарттуу мүмкүнчүлүгү сыяктуу маанилерди туюнтат.

Кыргыздын улуттук жазуусун иштеп чыгууга зор салымын кошкон, азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыккан, кыргыз тилинде туңгуч окуу китептерин, кыргыз тилинин туңгуч грамматикасын жана тил илими боюнча кыргызча терминологияны түзгөн ошону менен бирге кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептеринин автору болгон бул улуу инсандын китептеринде кыргыз тилинин лексикасы биринчи жолу грамматикалык жагынан талданып чыгып, сөздөр түркүмдөргө ажыратылып, анын катарында этиш сөз түркүмүнө түшүндүрмөлөр берилген. Ошентип, кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн түркүмү катары түшүндүрүлүп жазылышы белгилүү тилчи, жазуучу жана мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат десек жаңылышпайбыз.

К.Тыныстанов кыргыз тилинин морфологиясы боюнча мектеп окуучулары үчүн окуу китебинде этиш сөз түркүмүнүн грамматикалык чак категориясынын өткөн чак, учур чак, келер чак болуп бөлүнүшү жана терминдик жактан да ушинтип айтылышы автор тарабынан биринчи жолу сунушталып, азыркы мезгилге чейин окуу китептерде, грамматикаларда жана ар кайсы илимий эмгектерде ушул терминдер менен жазылып келе жатат.

Окумуштуу өзүнүн кыргыз тилинин морфологиясы аттуу окуу китебинде этиш сөз түркүмү жөнүндө кеңири сөз кылып, келер чакты экиге бөлүп көрсөтөт: жакынкы чак (жакында иштеле турган жана иштелүүгө ишенилген аракетти – жакынкы чак дейбиз), ашыркы чак (көптө иштеле турган жана иштелишине күдүк болгон аракетти–ашыркы чак дейбиз) [7:64-65]. Анда, жакынкы чакты -а жана жак мүчөлөрү менен уюшулат деп, белгилеп көрсөтөт. Аталган эмгегинде окумуштуу, сөздөрдү курама сөздөр жана улама сөздөр деген эки топко бөлгөн. Мына ошол бөлүнүштөрдөн улам морфология китебинде этиштерди курама этиштер, улама этиштер деген эки бөлүк менен берген. Автордун ою боюнча келер чак жакынкы, тактап айтканыбызда, жакын эле убакыт аралыгында боло турган кыймыл-аракетти жана байыркы, тактап айтканыбызда, бир топ убакыттан кийин боло турган кыймыл-аракетти билдирет.

Кыргыз тилинде этиш сөз түркүмү, анын чактары К.Тыныстановдон кийин Ү.Бактыбаевдин “Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология)” деген эмгегинде берилди. Бул эмгекте кыргыз тилинин морфологиясындагы этиш бөлүгүн илимий жактан кароо менен бирге, мугалимдерге жана окуучуларга кыргыз тили илимин терең үйрөтүү максатын да алдыга койгон. Мындан, бул эмгектин кыргыз тилиндеги этиштер боюнча эң эле алгачкы илимий изилдөө болгондугун билсек болот. [2:4],

Аталган эмгекте этиш сөздөр тууралуу маалымат берилип, этиштин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. Этиштин бөлүнүшү боюнча жалкы жана жалпы этиштер, негизги этиштер, катыш (буйрук) этиштер деп бөлүп, этиштин оң жана терс түрү боюнча да маалымат берген. Бирок, этиштин чактары боюнча атайын тема берилбесе да, чак маанилери боюнча этиштин жакталышында айтып өткөн.

Жакынкы чак этиштин ички мааниси жагынан алып караганда, боло турган кыймылдын анык шексиз боло тургандыгын көрсөтөт. Мисалы: Мен мектепке барамын деген сүйлөмдө, менин мектепке бара тургандыгым ачык айкын болуп турат [2:35] – деп жазат. Автор келер чактын айкын келер чак түрүн ошентип жакынкы чак деп атаган. Ал эми этиштин арсар келер чак түрүн ашыркы чак деп атап, кашаанын ичине арсар деген сөздү кошо жазган да, жекелик одоно жана сылык, көптүк одоно жана сылык түрлөрдө барар, кетер, оор, жүрөр деген этиштердин жакталышын таблица түрүндө берген.

А.Турсуновдун эмгегинде келер чактын кандай экендиги айтылып, “Этиштин келер чагын уюштурууга катышуучу мүчөлөр жана келер чактын бере турган маанилери ар түрдүү: кээ бирөөлөрү кыймыл-аракеттин келечекте болору анык экендигин билгизсе, айрымдары анын болору күмөндүү экендигин билдирет” деп аныкталып жазылган. Андан ары ошол маанилерге жараша айкын келер чак жана арсар келер чак деп келер чактын экиге бөлүнүшүн айырмалап көрсөтөт. Бирок, “айкын келер чак да этиштик уңгуга же негизге чакчыл -а, -й формаларынын, андан тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат”, деп жөнөкөй учур чактын уюшулганы менен бирдей дегендей ой менен түшүндүрөт. Ошол эле китептин башка бир бетинде жөнөкөй учур чактын “-а, -й формасындагы чакчыл этишке жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат”, деп жазылган. Көрүнүп тургандай, аныктамалар бирдей, бирок ошол аныктамаларды түшүндүргөн мисалдарда жөнөкөй учур чакта жөнөкөй учур чакты, айкын келер чакта айкын келер чакты туюндурган маанилерде шек жок. Грамматикада айкын келер чактын төрт мааниси катталган. 1. Жакын арада боло турган кыймыл-аракет мааниси. 2. Кээде кыймыл-аракетти келечекте, качандыр бир убакта болорун билдирген маани. 3. Экинчи бир кыймыл-аракеттин аткарылышынан келип чыга турган натыйжаны билдирген маани. 4. Адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракет билдирген маани. Арсар келер чактын -ар мүчөсү менен уюшула турганын конкреттүү мисалдар менен көрсөтөт. Терс түрүнүн “-бас формасы менен” бериле турганын баяндаган. Мисалы: Жаралуу айбан жата албас, жаман өзү боло албас (макал) [6:50-51].

Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн 1980-жылы чыккан окуу китебинде этиш сөз түркүмүн С.Кудайбергенов жазып, ага төмөнкүдөй аныктама берет: “Этиш – кыймыл-аракетти билдирет. Кыймыл-аракеттин мааниси кең. Ал жүгүр, чурка, бас, каз, жаз сыяктуу кыймыл-аракеттиги ачык билинип турган этиштер менен бирге ал-абал (отур, тур), ал-абалдын өзгөрүшү (кара, агар, жаша) жана эсте, ойло, ук, тыңша сыяктуу түшүнүктөрдү да кыймыл-аракет түрүндө көрсөтөт” [4:132].

Келер чак – бул убакыттык категорияны билдирген грамматикалык форма. Бирок кыргыз тилинде анын мааниси көп кырдуу, семантикасы кеңири, модалдык компоненттери ар кандай стилистикалык шарттарда өзгөрүлүп турат.

Кыргыз тилиндеги келер чак формалары үч негизги топко бөлүнөт:

1. Жөнөкөй (анык) келер чак
2. Болжолдуу келер чак,
3. Максаттуу (ниет) келер чак.

1) Жөнөкөй (анык) келер чактын формасы –а/–е/–й жалганмалары менен жасалат. Мисал: Мен кечки тамактан соң бар-а-м. Ал эртең экзаменге кел-е-т.

Бул форма так, сөзсүз ишке ашчу иш-аракетти билдирет. Ал убакыттык деңгээлде келечекти билдирип, сүйлөөчүнүн иш-аракетке болгон көз карашын так чагылдырат.

2) Болжолдуу келер чактын формасы –ар/–ер/–р жалганмалары менен жасалат. Мисалы: Ал кеч кел-ер. Тобокел аба ырайы жакшыр-ар.

Бул форма иш-аракеттин ыктымалдуулугун билдирет. Семантикалык жактан бул форманын маңызы сүйлөөчү тарабынан божомолдуу, шарттуу же так эмес ниеттенүүдө колдонулат.

3) Максаттуу (ниет) келер чактын формасы –макчы/–мекчи жалганмалары менен берилет. Мисал: Биз келерки айда конференцияга бар-макчыбыз. Мен китеп оку-макчымын. Бул форма сүйлөөчүнүн алдын ала даярдыгын, ниетин жана иш-аракеттин келечекте аткарыла турганын билдирет.

Семантика – бул тилдик формалардын маани системасы. Келер чак формалары жөн гана убакыттык категория эмес, ошол форма аркылуу сүйлөөчүнүн нитетин, ишеним деңгээлин, болжолдуулукту

билдирген семантикалык компоненттерге ээ болот.

Модалдык категориялар – бул иш-аракеттин объективдүү же субъективдүү мүмкүнчүлүгүн, зарылдыгын, мүмкүнчүлүктүн деңгээлин көрсөткөн грамматикалык формалар. Келер чак өзүнүн функциясында модалдык компонентти көрсөтөт. Алсак, жөнөкөй (анык) келер чактын формасы (–а/–е/–й) модалдык маанисинде келгенде так, сөзсүз ишке аша турган ойду билдирсе, болжолдуу келер чактын формасы (–ар/–ер/–р) болсо ыктымал, шарттуу модалдык маанини берип калат. Ал эми максаттуу (ниет) келер чактын формасы (–макчы/–мекчи) ниет, пландалган аракет аркылуу модалдык маанини бере алат.

Бир формалар ар кандай контекстте маанилүү өзгөрүүлөргө дуушар болот. Маселен: Ал кеч келет — жөнөкөй келер чак (так, сөзсүз келе турган маани). Ал кеч келер (болжолдуу, күмөн маанисинде). Ал кеч келмекчи (ниеттенүү, чечим, пландоо маанисинде). Ошентип, семантикалык мазмун сүйлөмдүн коммуникативдик кыймылына жараша өзгөрөт.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. Окуу куралы.-Б., 2014. -160-192-б.
2. Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология). Окуу куралы.-Ф., 1939. - 4-35-бб.
3. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр.-Ф.: Мектеп. 1966.-183 б.
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1 бөлүм: Фонетика жана морфология.-Ф.: Илим, 1980. – 539 б.
5. Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк тилиндеги этиштин функционалдык типологиясы.-Б., 2019.- 236 б.
6. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы.-Ф.,1957.-26 б.
7. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. (5-жана 6-жыл үчүн тил сабактар).-Ф., 1934. 34-88-б.

Автор жөнүндө маалымат

Жолдошева Айтурган – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты, Манас шаары, Кыргыз Республикасы. 0779818535 alymbaeva53@gmail.com